

KAZAK HALKININ AYTIS SANATI

AITYS ART OF KAZAKH PEOPLE

Nasihat MURSALİMOVA* - Almas ORALBEK** - Mehmet AÇA***

ÖZ: Aytıs sanatı, Kazak halkının göçebe hayatını, ulusal kimliğini, maneviyatını ve bozkır kültürünü yansıtan, bu özelliklere bağlı bir şekilde ortaya çıkıp gelişen eşsiz bir geleneksel mirastır. Aytıs sanatı, Kazak sözlü edebiyatının diğer türleriyle birlikte gelişmiş, hatta bu türleri etkilemiştir. Çalışmada, günümüze kadar yaşatılan Kazak halk edebiyatında eşsiz bir sanat olan aytısın bazı meseleleri ele alınmıştır. Özellikle doğaçlama sanatı, kökeni, oluşumu, gelişimi, dağılımı, türü, sanatsal niteliği, Kazak kültürü ve edebiyatındaki rolüyle ulusal maneviyattaki öneminden bahsedilmiştir. İç tarz türleri ve işlevleri, bazılarının eskime nedenleri, yeniden oluşturulma ve ülke yararına dönüştürülme yolları bilimsel olarak incelenmiştir. Aytıs türlerinin toplanması, saklanması, sistemleştirilmesi, araştırılması, yayınlanması, çok yönlü yapıları, toplumun tarihsel ve sosyal koşullarına bağlı olarak farklı dönemlerdeki değişiklikler vb. konulara dikkat çekilmiştir. Çalışmada yazılı kaynaklardan elde edilen veriler kullanılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında, aytıs sanatının mevcut durumu ve söz konusu sanatın yaşatılması için yapılması gereken çalışmalar hakkında önerilerde bulunulmuştur. Zaman zaman akamete uğratan aytıs sanatının bayrağı, XX. yüzyılda Jambıl, Şaşıbay, Doskey, Nartay, Sat, Nurkan, Kayıp, Köşen, Kenen, Sayadıl, Ümbetali gibi akınlar tarafından yükseltilmiştir. Gelenek halk arasında günümüzde de yaşatılmaktadır, fakat modern ortamlarda korunamamıştır. Aytıs şairleri, ünlü akınların aytıslarını ritimlerine uymadan aktarmakta ve yüzyıllardır yaşayagelen bölge okullarının müzik geleneklerine saygı göstermemektedirler. Dolayısıyla bu gibi durumlar, modern aytıs sanatının çözülmemiş sorunlarındanır.

Anahtar Kelimeler: Kazak, sözlü edebiyat, aytıs, akın, doğaçlama

ABSTRACT: Aitys art is a unique traditional heritage that reflects the nomadic life, national identity, spirit and steppe culture of the Kazakh people, emerging and developing in line with these characteristics. Aitys art developed together with other types of Kazakh oral literature and even influenced these genres. In this study, we discussed some issues of aitys, which is a unique art in Kazakh folk literature that has survived until today. In particular, we talked about the art of improvisation, its origin, formation, development, distribution, type, artistic quality, its role in Kazakh culture and literature and its importance in national spirituality. We have scientifically examined the types of interior styles and their functions, the reasons for the obsolescence of some

* Kazakistan Al Farabi Üniversitesi Filoloji Fakültesi Edebiyat Teorisi Bölümü Doktora Programı Öğrencisi / Kazakistan- m_nasihat@mail.ru (Orcid: 0000-0003-4875-9684)

** Kazakistan Al Farabi Üniversitesi Filoloji Fakültesi Edebiyat Teorisi Bölümü Doktora Programı Öğrencisi / Kazakistan - ora-10@mail.ru (Orcid: 0000-0002-0600-7006)

*** Prof. Dr.-Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / İstanbul - mehmet.aca@marmara.edu.tr (Orcid: 0000-0003-3132-4086)

of them, and the ways in which they are reconstructed and transformed for the benefit of the country. The collection, storage, systematization, research, publication, versatile structure of Aytis species, changes in different periods depending on the historical and social conditions of the society, etc. We drew attention to the issues. We used data obtained from written sources in the study. In the conclusion part of the study, we made suggestions about the current state of the art of aitys and the works that should be done to keep the art alive. The flag of aitys art, which was aborted from time to time, was raised by raids such as Jambil, Şaşıbay, Doskey, Nartay, Sat, Nurkan, Kayıp, Kosen, Kenen, Sayadil, Umbetali in the 20th century. The tradition is still alive among the people today, but it has not been preserved in modern environments. Aitys poets convey the aytis of the famous akin without adapting to their rhythms and do not respect the musical traditions of the regional schools that have lived for centuries. Therefore, such cases are among the unresolved problems of modern aitys art.

Keywords: Kazakh, oral literature, aitys, akyn, impromptu

Giriş

Aytıs şiirinin Kazak sözlü edebiyatı tarihinde özel bir yeri ve önemi vardır. Bu tür, uzun zamandan beri Kazak halk edebiyatının çok verimli bir dalı olagelmiştir. Akınlardan söylenen aytıs, ülkedeki gündelik yaşamın tasvirine de önemli bir katkı sağlamıştır. Bu nedenle, modern Kazak edebi bilim dalının ana görevlerinden biri, bu türün soyutlama geleneği ve doğal özellikleriyle ilişkisini, yüzyıllar boyunca gelişiminin özelliklerini ve bugünkü özelliklerini sürdürmesinin yollarını, gerçekliğin dünyadaki yerini incelemektir.

Kazak halkı dışında Kırgız, Karakalpak, Altay ve Türkiye Türklerinde de aytıs (atışma) geleneği vardır, fakat Kazak aytıs sanatı bu Türk gruplarının aytıs sanatlarından çok daha canlı ve güçlü bir şekilde yaşayagelmiştir. Aytısın, yüzyıllardır Kazak halkının göçebe yaşamına, mesleğine, örf ve âdetlerine yansıdığı kuşkusuzdur. Bu nedenle uzun zamandan beri Kazakistan'ın manevi hayatıyla ilişkilendirilen bu eşsiz sanat, milli bir gurur vesilesi olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada, Kazak halk edebiyatında eşsiz bir sanat olan aytısın bazı meseleleri ele alınacaktır. Özellikle doğaçlama sanatı, kökeni, oluşumu, gelişimi, dağılımı, türü, sanatsal niteliği, Kazak kültürü ve edebiyatındaki rolüyle ulusal maneviyattaki öneminden bahsedeceğiz. İç tarz türleri ve işlevleri, bazılarının eskime nedenleri, yeniden oluşturulma ve ülke yararına dönüştürülme yolları bilimsel olarak araştırılacaktır. Aytıs türlerinin toplanması, saklanması, sistemleştirilmesi, araştırılması, yayınlanması, çok yönlü yapıları, toplumun tarihsel ve sosyal koşullarına bağlı olarak farklı dönemlerdeki değişiklikler vb. konulara dikkat çekilecektir. Çalışmada ayrıca Kazakistan'da aytıs sanatı üzerine yapılan çalışmaların ne kadar yeterli olduğu da tartışılacaktır. Sonuç kısmında aytıs sanatının mevcut durumu ve söz konusu sanatın yaşatılması için yapılması gereken çalışmalar hakkında önerilerde bulunulacaktır.

Kazak Aytıs Sanatının Dünü, Bugünü ve Geleceği

M. Avezov, aytıs sanatının sözlü edebiyattaki kahramanlık türküleriyle yakından bağlantılı olduğunu ve ikisinin de aynı kökten, bir başka deyişle eski türkülerden kaynaklandığını dile getirmiştir. Dönemin gereksinimlerinden dolayı sanatın bu türlerinin yavaşlamakta olduklarını ve farklı biçimlerde geliştiklerine de dikkat çeken Avezov, aytıs türünün XV-XVIII. yüzyıllarda daha popüler hâle geldiğini kaydetmiştir. Avezov, aytısın bu yüzyıllarda neden daha popüler hale geldiği konusunda şunları söylemiştir: *“Sanatın bu popülerlik durumu o dönemde meydana gelen aytısaların unutulup unutulmadığı ya da modern ihtiyaçlara uygun olarak biçim aldığı veya diğer türlere izin verip vermediği hâlâ bilinmemektedir. Bu durumun o dönemde yaşayan toplumun hayat tarzında aranması gerektiğini düşünmekteyiz. Tarihsel verilere göre, XV-XVIII. yüzyıllar, halkımızın hayatındaki ayrı bir ülke olarak birleşme, dış düşmanlara karşı çeşitli kurtuluş mücadeleleri yer alan dönem idi. Buna rağmen kahramanlık ve mücadele şiirleri yeterince yayılmamış gibi görünmektedir. Ancak o dönemde bile aytıs şiirleri lirik-destansı türünün şekil ve içerik olarak gelişmesine katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda, kahramanlık şiirlerindeki çeşitli “Jar-jar” ve hatta içindeki çeşitli argüman ve tartışma modellerini karakterize eden diyalogları bunun üzerine kanıtlayabiliriz”* (Jarmuhamedulı ve Alibekov, 2006: 79).

Kazak aytıs sanatının tür olarak tanınması, toplum arasında ün kazanması, yayınlanması ve araştırılması, XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Bunun temel nedeni o dönemdeki sosyal ve kültürel hayatın gelişmesiydi. Akademisyen V.V. Radlov’un derleyip yayımladığı “Jar-Jar”, “Jumbak”, “Janak ve Tübek”, “Ulbike ve Kuderı hoca”, “Şortanbay ve Orınbay”, “Manek ve Opan Kız” adlı aytısları (Radlov, 1870: 7-10, 29-40, 320-322), I. Altınsarin ve Y. Lyuts’un antolojilerinde yer alan “Janak ve Çocuk” (Altınsarin, 1879: 100-105), “Orınbay ve Hoca”, “Bolí-Tolık ve Azilkeş”, “Aydos ve Karaşas” (Lyuts, 1883: 124-147) gibi şiir atışmaları, yayımlanan ilk örnekler arasında gösterilebilir. Aytıslar, T. Seydalın ve S. Janturın, N. İ. Grodekov, A. V. Vasiyev, M. İvanov gibi isimler tarafından da derlenip yayımlanmıştır. Rusya’nın merkez şehirlerindeki, Türkistan bölgesindeki basın yayında ve “Türkistan Valayatı”, “Dala Valayatı”, “Kazak”, “Aykap” gibi orijinal Kazak yayınlarında da sıklıkla aytıslara yer verilmiştir. Bununla birlikte Ekim devriminden önce, Kazan’da “Birjan ile Sara”, “Aykın Kız ile Jarılkasın Hoca”, “Jusupbek ve Şuke Kız” gibi aytıs şiirleri defalarca ayrı bir koleksiyon şeklinde yayınlanmıştır.

Sovyet döneminin ilk yıllarında A. Divayev, S. Seyfullin, Ş. Sarıbayev, I. Jansügirov vd. aytıs şiirlerinin koleksiyon olarak yayınlanması için çaba göstermişlerdir. Gösterilen çaba neticesinde sanattaki bu tür gelişmeler devam etmiş ve ayrı koleksiyonlar olarak yayınlanmıştır. Buna örnek olarak 1942 (cilt 1), 1965-1966 (cilt 1, 2, 3), 1988 (cilt 1, 2) gibi “Aytıs” koleksiyonları gösterilebilir. Bireysel halk şairlerinin kitaplarındaki eserler de dâhil olmak üzere gelecek nesiller için mirasın ne kadar korunmuş

olduğunu gözlemek zor değildir. Yirminci yüzyılın doksanlı yıllarından beri Kazak halkının sanatı olan bu manevi değerın yüceltilmesine ve gelişmesine yurtdışındaki yurttaşların elindeki eserler de katkıda bulunmuştur.

Kazak aytısındaki doğaçlama yeteneğinin oldukça gelişmiş olduğunu gösteren ve onun millî özelliklerini kanıtlayan çalışmalar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yayımlanmıştır. Kazak aytısının bu durumu, Rus ve Avrupalı bilim insanlarını hayrete düşürmüştür. Bilim insanları, gizemli aytıs sanatını önemli bir fenomen olarak görmüşlerdir. Şairlerin (akınların) bu tür bir şiir yarışmasına girebilmek için sadece yetenekli olmaları yeterli değildir, aynı zamanda büyük bir ustalığa ve bilgi birikimine de sahip olmaları elzemdir. Aytıs sırasında gizem ne kadar derinde olsa da, her şairin nakden ve sistemli bir şekilde cevaplayamayacağı yüksek bir zekâ seviyesi gerekmektedir.

Şairler aytıs sanatını, halka açık büyük toplantılarda ve şölenlerde icra ederlerdi. Yarışmakta olan iki şairi değerlendiren toplum olurdu. Bu toplum genelde kelime hazinesi zengin, saygın bireylerden, başka bir deyişle aksakallardan, yaşlılardan ve beylerden oluşurdu. Yetkililer ve izleyiciler ikiye ayrılarak içten içe ülkesinin onurunu savunan şairin kazanmasını isterlerdi. Değerlendirme yetkililerinin, şairin ustaca söylediği sözleri reddetmeye hakları yoktu. Böyle büyük bir aytıs yarışmasına deneyimli şairlerin yanı sıra yeni, genç şairlerin de katıldıkları olurdu. Bu tür yarışmalarda şairler, birbirlerini acımasızca eleştirir, çeşitli hilelere başvurur ve rakiplerinin en zayıf noktalarına değinerek tereddüt etmeden kazanmaya çalışırlardı. Dolayısıyla bu, her iki şairin de yeterince yetenekli, zeki ve akıllı insanlar olmaları gerektiğini gösterirdi. Çünkü aytıs, uzun bir zaman ülke hayatındaki tek sanat okulu olarak kabul edildi. Genç şair yarışmada tecrübeli şaire yenilse de söz konusu tecrübesiz olanın adı yarışma sonrası çokça anıldı. Unutulmamalıdır ki hangi şairin nerede, kiminle, hangi konuda yarışacağını; aytıs sanatının nasıl gelişeceğini, nasıl tartışılacağını kimse tahmin edemezdi. Bu nedenle şairler ünlü, tecrübeli şairlerin hayatlarını, özelliklerini, zayıf ve güçlü taraflarını, aile veya boy içindeki önemli olayları hep akıllarında tutarlardı. Kazak bozkırında Janak, Tübek, Sabırbay, Orınbay, Şöje, Kempirbay, Aset, Rısjan, Aksuluv, Kenşimbay, Sara, Manat, Ulbike, Molda Musa, Birjan, Süyünbay, Kulmambet, Mayköt, Jambıl gibi şairler, kendi dönemlerinde aytıs sanatının öncüleri olarak tanınmaktaydılar (Egevbayev, 2006: 88).

Kazak bozkırının genişliği, aytıs sanatı şairlerinin toplumda ünlü olmalarını engellememiştir. Aslında aytıs sanatını topluma tanııtma görevi, esas olarak şairlere düşmüştür. Şiirler yeniden söylenme sırasında birçok değişime uğramıştır. Özellikle daha sonraki dönemlerin gereksinimlerine göre şiirlerin uyarlanmış olması, şairlerin ezberleme yetenekleri, amaçları ve ilgi alanlarıyla doğrudan bağlantılı olmuştur. Aytıs sanatının Kazak toplumunda sanat dalı haline gelmesi, milletin çabasıyla mümkün olmuştur. Bu nedenle insanların sosyo-kültürel yaşam biçimi, örf, adet, inanç ve gelenekleri önemli hâle gelmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi ayıtis metnlerinin toplanma, saklanma, düzenlenme, yayınlanma ve araştırılma süreci, Sovyet döneminde ilerlemiştir. Yirminci yüzyılın yetmişli yıllarına kadar ayıtis sanatının milli ve sözlü bir sanat dalı olarak nesilden nesile aktarılması ve tanıtılması Jambıl, Şaşubay, Nartay, Kenen, Ümbetali, Sayadil gibi şairlerin hayatta olmalarıyla mümkün olmuştur. 1930'lardaki zor dönemlerde ve İkinci Dünya Savaşı sırasında söz konusu şairler, dombralarından vazgeçmemişler ve büyük mücadele şarkılarıyla sıradan insanların geleceğe dair umutlarını canlı tutmuşlardır. Onlar, yok olup gitmekte olan sanatı yeniden canlandırmışlar ve ayıtis metinlerini yazılı kültür malzemesi haline getirmişlerdir. Bu çabalar neticesinde Kazakistan Milli ve Merkezi Bilim Kütüphanelerinde, M. O. Avezov adındaki Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nün nadir eserler arşivlerinde yüzlerce elyazması toplanmıştır.

Sovyet döneminin son yıllarında yayınlanan iki ciltlik "Ayıtis" (1988), tür özelliklerine ilişkin yeni birçok ciltli kitabın başlangıcı olmuştur. Toplumun ideolojik sınırlamalarına rağmen, bu yayınlar çağa ayak uydurmuş ve mümkün olduğunca halka hizmet etmiştir. Nesilden nesile aktarılan karmaşık ve kutsal sanatın yeniden canlanmasına katkıda bulunmuştur. Ancak o dönemdeki sosyo-politik durumun halk edebiyatına karşı tutumu "Ayıtis" koleksiyonunun yayınlanmasına engel olmamıştır. Pek çok ünlü şairin eserleri tasnif edilip hâriç tutulmuştur. Ancak bilim insanlarının yaptığı büyük ölçekli çalışmalar da göz ardı edilmemelidir.

Kazakistan'ın bağımsızlığı ve devletin yeniden kurulması, geçmişe bakarak gelecek için yeni bir rota belirleyebilmek açısından fırsat olmuştur. Dolayısıyla, ayıtis sanatını halk edebiyatının bir bileşeni olarak XXI. yüzyılda yeni bir yöne taşıma ihtiyacı doğmuştur. Edebiyat alanındaki bilim insanları eksiklikleri tamamlamak için ayıtis sanatını yeni bir bakış açısıyla incelemeye çalışmışlardır.

Şairlerin ayıtis sanatı, her geçen yıl daha da zenginleşen halkımızın tükenmez bir hazinesidir. Günümüzde eski "Ayıtis" koleksiyonları tüm mirası kapsamamakta ve talebi karşılamamaktadır. Son zamanlarda enstitü personelinin eserleri kataloglama ve elektronik düzene kavuşturma çalışmaları sırasında bir dizi ayıtis metni listelendi. Oluşturulan listeye göre bilimsel yayınların kronolojik olarak hazırlanması için yeni bir plan geliştirildi. Özellikle, Ekim Devrimi öncesinde büyük ölçekli ayıtis metinleri yayınlamanın önemine dikkat edildi. Aynı zamanda yurt dışında yaşayan yurttaşların, kendi miraslarına sahip çıkmaları için birtakım yollar düşünüldü. Sovyet döneminin ve modern ayıtis yapılarının boyutu da belirlendi. Bilimsel sistemleştirme sorunları gündeme getirildi.

Günümüzde Kazakistan'ın nadir eserler arşivlerinde, üç asırlık Türk kökenli bin beş yüzden fazla ayıtis versiyonu saklanmaktadır. Bu, yüzyıllar boyunca gelişen ve milli miras hâline gelen değerlerin onda biri olarak kabul edilebilir. Toplumun manevi değerlere, siyasi ve ideolojik sorunlara karşı ilgisizliği, ayıtis metnlerinin tam, niteliksel olarak kayda geçirilmesini ve

yayımlanmasını engellemiştir. Bu alanı özel olarak inceleyen bilim insanları için Kazakistan'da ve dünyanın diğer ülkelerinde yaşayan yurtttaşlardan tespit edilecek 20-25 ciltlik "Aytıs" koleksiyonu yayımlama fırsatı bulunmaktadır.

Aytıslarla ilgili metinleri analiz etme sırasında, Merkez Bilim Kütüphanesi ve M. O. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü arşivlerindeki el yazmalar, arşivler, özel el yazmaları, günlükler, mikrofilmler ve eski kitaplar toplanmaya ve düzenlenmeye başlanmıştır. Bu süreçte edebiyat camiasının tanımadığı büyük şairlerin isimleri tespit edilmiş ve eserleri sistemleştirilmeye başlanmıştır. Daha önce yayınlanmış aytıs metinleri orijinalleriyle karşılaştırıldığında çarpık ifadelerin, atlanan sözlerle satırların olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bazı ünlü şairlerin aytıs metinlerinden alıntılar yayımlandığı ortaya çıkmıştır. Yapılan tekstolojik karşılaştırmalarda bu eksiklikler orijinal metinlerden yola çıkılarak tespit edilmiş ve yeniden oluşturma, düzeltme gibi çalışmalara başlanmıştır. Çalışma sırasında bazı eserlerin çeşitliliği nedeniyle kapsama, sanatsal niteliğe ve içeriğe özel önem verilmiş ve tam metni tespit edilmiştir.

Bununla ilgili Çin'de de çok güzel örnekler mevcuttur. Örneğin doksanlı yılların başında, Xinjiang bölgesinin her Kazak ilçesinde, ülkeden derlenen verileri içeren dört kitaplık çalışmada sözlü edebiyat örnekleri vardır. Kazakistan'da da manevi dünyaya olan ilginin devlet tarafından desteklendiği, bunun sonucunda da büyük önem taşıyan etkinliklerin yapıldığı bilinmektedir. Özellikle birinci Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in girişimiyle 2004 yılından bu yana sürdürülen "Kültürel Miras" devlet programı kapsamında hazırlanan "Babalar Sözi" (2004-2013) serisinde yüz ciltlik folklor eseri başarılı bir şekilde yayımlanmıştır. Bu nedenle, mevcut fırsatları değerlendirerek çok ciltli bir "Aytıs" koleksiyonu yayınlamak için yeterli deneyime ve finansal kaynağa sahip olduğumuza inanıyoruz.

Jarmuhamedulı, yüzyıllardır Kazak halkıyla birlikte yaşayan ve manevi hayatında önemli bir yeri olan aytıs sanatının Ekim devrimine kadar günümüzdeki gibi derlenip incelenmediğini, ancak Ekim devriminden önce aytıs sanatının halkın tükenmez hazinesi olduğunu ve toplumsal önemini belirtmiştir. Bu konuda bilimsel bir görüş ifade eden ilk Kazak bilim insanının ise eğitimci-demokrat Şokan Valihanov olduğunu kaydetmiştir (Jarmuhamedulı, 2001: 23).

Büyük bilim insanı Valihanov, göçebe halkların sözlü edebiyatlarındaki benzerlikleri inceleyerek "Bedevi şairler uzun zamandır Avrupalılar tarafından bilinmektedir. Arabistan'ın uçsuz bucaksız çöllerine ve oradaki insanların yanan çadırlarına tanık olan tüm seyyahlar, yarı çıplak Arap çocuklarının sorularına dört düz şiirle cevap vermelerine hayran kalırlar. Bu özellik Moğol ve Türk nesillerinde de mevcuttur. İster kaygısız göçebe yaşamlarından, ister mavi gökyüzünün ve sonsuz yeşil bozkırın sürekli hissiyatından kaynaklansın, göçebe halklar, şiire ve duyarlılığa

eğilimlidir” demiştir. Valihanov, bu düşüncesini şu şekilde tamamlamıştır: “Şiir oluşturma yeteneği sırasında Kazak halkı birinci sayılır... Bozkır şiir sanatı Arap şiirine benzer. Kurgu ve Sahra’daki göçebe yaşamın uyumu ve ayrıca kabileler arasındaki uzlaşmaz kavga ve şiddet, bu benzerliği daha da arttırıyor.” (Valihanov, 2010: 36). Halk şiir sanatı konusunda uzman olan V.V. Radlov, “Kazaklar her zaman özel bir aksanla, gecikmeden konuşurlar” (Radlov, 1870: 712) diyerek günlük Kazakça kelimelerin anlamına özel önem vermiştir.

Ayrıca, büyük bozkırlara farklı zamanlarda seyahat eden Rus bilim insanları A.V. Vasilyev, G. N. Potanin, N. Rıçkov, A. Yanuşkeviç, P. N. Raspopov vd. ile Kazak bilim insanları A. Baytursunov, H. Dosmağambetov, S Seifullin, M. Avezov, S. Mukanov, K. Jumaliyev, E. İsmayilov, S. Begalin, Z. Ahmetov, Z. Kabdolov, S. Kaskabasov, M. Jarmuhamedov vd. aytıs sanatının türlerini, doğasını, özelliklerini geniş bir şekilde ele almaya çalışmışlardır. Özellikle Profesör M. Jarmuhamedov uzun yıllar bu alanda temel araştırmalar yapmış ve monografiler ortaya koymuştur. Söz konusu bilim insanı, aytıs sanatının tür doğası üzerine önceki araştırmaları incelemiş ve bunu aşağıdaki alt türler halinde tasnif etmiştir: 1) Örf-âdet aytısları: a) “Bâdik aytısları”, b) “Jar-Jar” aytısları, b) Kız ve rkek aytısları, c) Kayımdasuv ve tokalaşma, d) Misal/örnek aytıs; 2) Akınlar aytısı: a) Dini aytıslar b) Jumbak aytıslar c) Yazılı aytıslar (Koñıratbayev, 1975: 26).

Aytıs, insanların yaşam tarzı ve etnografik doğası ile yakından bağlantılı olduğu için bazen kamu bilinciyle karıştırılan canlı bir türdür. Buna birkaç örnek getirebiliriz: İlk olarak, toplumun gelişmesi ve talep eksikliği nedeniyle yukarıdaki belirtilen bazı aytıs türlerinin birçoğunun unutulmuş olduğu açıktır. Örneğin, bâdik aytısları başlangıçta dört ayaklı hayvanların hastalıklarıyla ilişkilendirilmiş ve yavaş yavaş gençler için bir eğlence kaynağı haline gelmiş, ancak sonraki yüzyılda unutulmuştur. Dügün töreniyle ilişkili olan jar-jar aytıs türünün, doğası değiştirilerek sadece gelin alımı sırasında orada olan herkes tarafından söylenen kısa bir şarkı haline geldiği bilinmektedir.

Kayım ve tokalaşma, genelde bir kız ile erkek veya bir yenge ile baldız arasında icra edilen şaka tarzında aytıs türüdür. Bu türün eski örneklerinde, ilk dize değişmeden her iki tarafça tekrarlanır, diğer dizeler ise değişime uğramaktadır. Bu fark, söz konusu aytıs türünün içerik açısından çok basit olduğunu ve bu nedenle genç insanlar tarafından yeni gereksinimlere göre kolayca oluşturabildiğini göstermektedir.

Yazarlara ait bireysel eserler olan misal/örnek aytıs türlerinin, zaman zaman halk eseri olarak da tanımlandıkları görülmektedir. Örneğin, XX. yüzyılın ilk yarısında bile çatışma/çekişme örneğindeki aytıs şiirleri hakkında tespit edilen raporlar vardır. Bu tür aytısın konusu, genelde göçebe bir toplumun hayatı, yaşadığı çeşitli olaylar etrafında dönmektedir. Göçebe toplumun sosyal statüsünün genellikle evcil hayvanlarla ölçüldüğü bilinmektedir. Bu anlamda Kazak toplumunun baş düşmanı yırtıcı

hayvanlardır. Bu yüzden söz konusu ayıtis şiirinde insanlarla kurtlar arasındaki mücadele konusu ele alınmaktadır. Ayrıca er ile at arasındaki özel bir sohbet tarzındaki şiir de insan ile kurt arasındaki mücadele şiirinden farksızdır. Tüm misal/örnek ayıtis şiirlerinin içerikleri analiz edildiğinde, anlatıcının sosyal statüsünün (fakir, yetim, dul, çoban, kel vb.) çokça anlatıldığı görülmektedir. Bu bağlamda şairler, zengin ve güçlülere karşı içsel kızgınlıklarını ve muhalifliklerini ifade etmenin bir aracı olarak söz konusu ayıtis türünü kullanmışlardır.

Mevcut ayıtis metinleri karşılaştırıldığında, “Örf âdet ve misal/örnek ayıtislar” ile ilgili şiirlerin çoğunun yarışmalarda gençler arasında söylenmesi, bu tür şiirlerin büyük şair olmanın ilk basamağında çokça kullanıldığını göstermektedir. Ne yazık ki, “Kız ve Erkek Ayıtısı” dışındaki bu tür şiirler, belli bir yaşın üzerindeki insanlar tarafından söylenmektedir. Dolayısıyla bu ayıtis türlerini modernize ederek toplum arasında tanıtmak, günümüz bilim insanlarıyla kültür bilimcilerinin görevidir.

Şairlerin ayıtis yarışması tarihine bakıldığında, Kazak toplumunun bağımsızlığını tehdit eden Çungar istilası sırasında bu geleneksel sanatın kaybolduğu, XVIII. yüzyılın sonunda yeniden canlandığı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise zirveye ulaştığı söylenebilir. Toplumda yaşanan değişimler nedeniyle Ekim devriminden sonra şiirlerin tanıtılması yine durdurulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında, birlik ve vatanseverliği teşvik etmek için yetkililer tarafından ayıtis yarışmaları yeniden düzenlenmiştir. Ancak ayıtis şiirlerinin içeriğiyle geleneksel doğası değişmiştir. Ağustos 1943'te Karaganda'da gerçekleştirilen ayıtis yarışması, devlet ideolojisini tanıtarak işçilerin zafer umutlarını canlandırmıştır. Daha sonra bu durum yazılı hâle dönüşerek cumhuriyet basın yayınında da devam etmiştir. Dile getirilen sorunlar, hükümetin planlarıyla da uyumluydu. Örneğin, savaş sonrası yıllarda, çiftliklerin yeniden inşası, bakir toprakların restorasyonu gibi konulara özel önem verilmiştir. Kırsal, ilçe ve bölge illerinin galipleri, 1961 yılında Almatı'da bir araya gelerek ulusal düzeyde büyük ayıtis yarışmasını yaptılar. Son yıllarda ilçe ve bölge düzeyinde çeşitli ayıtis yarışmaları düzenlenmesine rağmen, 1971 yılında Jambıl'ın 125. doğum yıldönümüne adanan ayıtis yarışmasının yeri özeldir. Alimkul Jambulov, Şolpan Kudurniyazov, Biken Sembayeva, Jaksuluk Satibekov, Kalikhan Altınbayev, Kopbay Omarov ve Kazakistan'ın dört bir yanından birçok şair söz konusu büyük yarışmada bir araya gelmiştir.

Kısa bir aradan sonra bu gelenek devam ettirilmiş ve şairler ayıtis sanatının içeriğini modern hâle dönüştürmüşlerdir. Genel olarak ayıtis, Kazak sözlü edebiyatının günümüze ulaşan tek canlı türü olarak toplumun manevi yaşam biçiminde işlenmiştir. Ancak, bu noktada da hâlâ çözülmemiş birçok sorun vardır. Özellikle son yıllarda ayıtis türünün din konusu gündeme gelmiş, ancak “Jumbak ayıtis”, “Yazılı ayıtis” gibi türler kaybolmaya başlamıştır. Bunun nedenleri şu şekildedir: “Jumbak ayıtis” türü, Kazak doğaçlama sanatının karmaşık bir dalıdır. Bu tür şiir yarışmalarında rekabet

edebilmek için şiirsel yeteneğin yanı sıra ustalık ve yaratıcılık gibi beceriler gerekir. Akınların yeteneklerine bağlı olarak, ayıtis şiirlerinin başarı düzeyi bir anda belirlenir. Bu nedenle, böyle sorumlu bir yarışmaya herhangi bir şair katılmaya cüret edemezdi” (Jarmuhamedulı ve Albekov, 2006: 98-99). Akınları çoğu, günümüzde de bu kadar zor bir ayıtis türüne hazır değildirler.

“Yazılı ayıtis” türünün ise, XX. yüzyılın başlarında özel bir ivme kazandığı bilinmektedir. Yazılı ayıtis türü, Kazakistan topraklarında geniş çapta yer alan bir sanattır. Ancak bu tür sanatla yarışma Sırdarya, Güney Kazakistan ve Çin Kazaklarının şiirlerinde görülmektedir. Örneğin, “Kete Jusup, Jubaniyaz, Kulnazar”, “Kete Jusup, Turumbet Jurav, Jiyenbay Jurav”, “Kete Jusup, Kanlı Jusup, Nakıp Hoca” ve diğer yazılı ayıtis metinleri, yukarıdaki ifadelere delildir. Dini konularla ilgili ayıtis metinleri, genelde Sır bölgesi şairlerinde görülmektedir. Bu tür ayıtislar, Doğu bilim dünyası temelinde oluşturulmuştur. Bazen bu tür ayıtis, şairler arasında birkaç yıl sürdürülürdü; şairler, Turmagambet ve Kereyit Danmurun gibi büyük akınlar vasıtasıyla barışmaya karar verirdi. Yukarıda belirtildiği gibi, ayıtis gizemli olan bazı özellikleri içermektedir. Bazen bir mektupla başlayan yazılı ayıtis, daha sonra yüz yüze de devam edebilir. Buna bir örnek olarak “Molda Musa ve Manat Kız” ayıtısı verilebilir.

Günümüzde “Yazılı ayıtis” geleneğini sürdürmek için büyük bir fırsat vardır. Söz konusu ayıtisın geliştirilmesi için yeterince tema, şair ve basın yayın gibi araçların var olduğu görülmektedir. Ancak gençlerin bu konuda istekli olmaları da gerekmektedir.

Ayıtis, senkretik bir sanattır. Bu sanatın senkretikliğini A. Koñuratbayev şu şekilde sistematize etmiştir: “... eski ayıtis sanatında akınların senkretizm vadisine yansıyan dört farklı doğaçlama sanatı vardı: 1) Onlar büyük doğaçlamacılar, biz buna konuşma sanatı diyoruz; 2) Müzikal doğaçlama denilen eşsiz bir ozan (dombra, kobız) vardı; 3) Onlar harika sanatçılardı (solistler, sanatçılar); 4) Onlar ülkelerini derinden önemseyen büyük düşünür ve öğretmenlerdi. Günümüz şairlerinde belirtilen ilk üç nitelik kaybolmaya başlamıştır” (Koñuratbayev, 1975: 25-26). Bilim insanına göre bu niteliklerin birbiriyle uyumlu olması gerekmektedir.

Doğaçlama yeteneği akının doğuştan getirdiği bir becerisi olmasına rağmen akın, bu beceriyi çevresindeki şairlerden öğrenir, yorulmadan çaba göstererek kazanır. M. Avezov bu duruma, “Bu yeteneği elde etmek kolay değildir, gerçek bir şair yeteneği ancak uzun yollardan geçerek, defalarca düşerek, yarışarak geliştirir.” (Jambıl, 1996: 5) diyerek dikkat çekmiştir. Buna, şairin eğitim aldığı okulu da dâhil etmek gerekir. Çünkü ayıtis şairinin yukarıda bahsedilen niteliklere sahip olması ilk önce eğitim aldığı çevresine, öğretmenine bağlıdır. Özellikle bu ilişki, müzikal doğaçlama ve performans sanat türlerinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, Yedisu şairlerinden Süyinbay, Baktıbay, Kenen, Kalka vd. ilham aldıkları sırada bağırma ya da dinlemeleri, Kaban Jırav döneminden gelen bir gelenektir. Süyinbay,

Kulmambet, Mayköt, Jambıl, Böltirik ve Kenen gibi şairlerin, seyircinin dikkatini kendilerine çekmek için aytıs öncesi ve sırasında şarkı söyleme, dombra çalma gibi farklı tekniklere başvurdukları bilinmektedir. Ayrıca yarışma sırasında şakalara, mimiklere, ayak parmaklarıyla dombra çalmak gibi tekniklere de başvurmuşlardır.

T. Alibek, aytıs sanatı şairlerinin bir başka özelliğinin, aytıs sırasında ilginç epik eserlerden, hikâyelerden, ünlü akınların hayatlarıyla kendi hayatlarından alıntılar yaparak seyircinin dikkatini çekmek olduğunu yazmıştır: “Her aytıs yarışması öncesi şairler, kısa bir giriş yaparak olayın ne zaman ve nerede gerçekleştiği, kiminle yarıştıkları ve kimlerin yenildiğiyle ilgili bilgiler vermişlerdir. Şiirlerini söylerlerken bile kimleri yendikleri, kimlere yenildikleri hakkında bilgi verirlerdi. Kuşkusuz, eski şairlerin asil nitelikleri ve samimiyetleri, Kulmambet gibi yetenekli şairler aracılığıyla gelecek nesillere aktarılmıştır. Şair, yarışma sırasında dinleyicilerin dikkatini yeniden rakibine çekmek için rakibine yönelik espri yapmak, alaycı sözleriyle rakibinin eksikliklerini ortaya koymak gibi psikolojik yöntemlere de başvurmuştur.” (Alibek, 2015: 51-52).

Binlerce kilometre genişlikteki Kazakistan’ın batı ve doğu, güney ve kuzey bölgelerinde halk şiir sanatının yapısında, biçiminde, müziksel motiflerinde farklılıklar vardır. Bu farklılık tarihsel, genetik, psikolojik süreçlerle coğrafi koşullardan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle Kazak halkının derin köklerinden türetilmiş geleneksel özellikleri günümüzde de yaşatılmaktadır. Ancak bu geleneğin modern ortamlarda korunmamış olması, üzücü bir durumdur. Aytıs şairlerinin, ünlü akınların aytıslarını ritimlerine uymadan aktarmaları ve yüzyıllardır yaşayagelen bölge okullarının müzik geleneklerine saygı göstermemeleri de oldukça üzücüdür. Dolayısıyla bu durumlar, modern aytıs sanatının çözülmemiş sorunlarından yalnızca birkaçıdır.

Şairin yarışmak istediği rakibini araması, rakibinin kişiliği, ülkesi ve mekânı hakkında bilgiler toplaması, kişiliğindeki eksiklikleri tespit etmesi, aytıs şiirinin boyutlarını önceden hazırlaması, ilk zamanlardan beri kullanılan tekniklerin biridir. XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Birjan’ın Sara’yı, Ajek’in Şeripjamal’ı, Tanjarık’ın Koydım’ı, Kenen’in Nurıla’yı yarışmak için araması, yukarıdaki ifadelerle örnek olarak gösterilebilir. Bu tür aytıslara bakıldığında ünlü şairin kendisini aradığını duyan rakibinin de yeterince bilgi topladığı ve becerisini geliştirmeye çalıştığı görülmektedir. Ancak tüm bunlar, sadece bir tahmin veya düşüncedir. Çünkü aytıs şiiri, ortaya çıkaran durumlara göre her an değişebilmektedir. Aytıs yarışmasını kazanmak veya kaybetmek, şairlerin doğal yeteneklerine, doğaçlama becerilerine ve yaşam tecrübelerine bağlıdır.

Aytıs sanatı, Kazak halkının asırlar öncesinden gelen göçebe hayatını, ulusal kimliğini, manevi doğasını ve bozkır kültürünü yansıtan, bu özelliklerle bağlı bir şekilde ortaya çıkıp gelişen eşsiz bir geleneksel mirastır. Ayırt edici özellikleriyle edebiyatımızın baskın alanı olan kahramanlık ve aşk

destanları, türküleriyle birlikte gelişmiş, hatta tür ve içerik açısından bu türler üzerinde olumlu bir etkide bulunmuştur. Bu özellikleri dolayısıyla aytıs, göçebe bir toplumda şair olarak tanınmanın en geleneksel yolu olarak kabul edilmiştir. Ayrıca söz konusu sanat, modern ulusal edebiyatın gelişimine de katkıda bulunduğundan halk arasında şüphesiz ki devam edecektir.

Sonuç

Bu çalışmada, aytıs sanatının kökeni, oluşumu, gelişim aşamaları, derlenmesi, yayınlanması, araştırma süreci ve bazı sorunları üzerinde kısaca durulmuştur. Bu konuda en önemli sorulardan birisi şu şekildedir: Bugüne kadar aytıs sanatıyla ilgili yapılan etkinliklerde, araştırmalarda ve yayınlarda neler başarıldı, buna karşın neler başarılamadı?

Başarılar şu şekilde değerlendirilebilir: İnsanların karşılaştığı zorluklara karşı doğaçlama geleneği devam etti ve gelişti. 1943, 1961, 1971, 1980, 1990, 1991 yıllarında Almatı'da düzenlenen ulusal ve uluslararası akınlar aytısı yarışmaları, buna örnektir. Bir sonraki dönemde düzenlenmiş olan farklı seviyelerdeki aytıs yarışmalarının, günümüz Kazakistanlılarının akıllarında ve kalplerinde kalacağına inanmaktayız. Çeşitli olaylarla dolu geçen yüzyılda aytıs akınlarının birkaç neslinin ortaya çıktığına ve onların milli kültüre önemli katkılarda bulduklarına tanık olduk. Sovyet öncesinin yetenekleri bir yana, XX. yüzyılın farklı dönemlerinde dombrasını elinde taşıyan Jambıl, Şaşıbay, Doskey, Nartay, Sat, Nurkan, Kayıp, Köşen, Kenen, Sayadil, Ümbetali, Nurlıbek, Manap, Şakir, Asimhan, Manap, Köken, Köşeney, Nasiha, Sara, Şolpan, Magıraş, Nadejda gibi onlarca akınla daha sonra da bu geleneği devam ettiren Katimolla, Erik, Konısbay, Bayangali, Jandarbek, Aselhan, Asiya, Jadıra, Aytakın, Şorabek gibi akınlar aytıs sanatının bayrağını daha yükseklerle taşıdılar. Bununla birlikte M. Avezov, E. İsmailov ve klasik yazarlar G. Musrepov, S. Mukanov, G. Mustafin liderliğindeki bilim insanlarının isimlerini belirtmekte fayda vardır.

XX. yüzyılın seksenli yıllarından beri aytısın teşkilatlanması çalışmalarında şair J. Erman'ın ve Kazak toplumundan Ö. Janibekov ve N. Orazalinov'un isimleri önemli rol oynamaktadır.

Aytıs sanatı her dönemde, içinde meydana gelip yaşadığı toplum insanların hayatları, siyasi ve sosyal durumları, eksiklikleri ve başarılarıyla bağlantılı bir şekilde gelişmiş ve sanatsal zirveye yükselmiştir. Buna ilaveten geleneksel söz varlığı sanatı olan "aytıs"ın devamlı olarak gelişeceği ve Kazak halkı arasında sonsuza kadar yaşamaya devam edeceği beklenen bir gerçekliktir.

KAYNAKÇA

- Alibek, T. (2015). *Kulanayan Kulmambet. Monografiya*. Almatı.
- Altinsarin, I. (1879). *Kirgizskaya hrestomatiya*. Orenburg.
- Egevbayev, A. K. (2006). XIX ğasırdıñ ekinşi cartısındağı kazak adebiyeti. *Kazak adebiyetiniñ tariyhı*. (hızl. A. Egevbayev) s. 10-176, Almatı: Kazakparat.
- Jambıl. (1996). *Tañdamalı sıǵarmaları*. Almatı: Ğılım.
- Jarmuhamedulı, M. (2001). *Aytıs ölenderiniñ arǵı tegi men damuvı*. Almatı: Murattas.
- Jarmuhamedulı, M. - Albekov, T. (2006). *Kazak adebiyetiniñ tariyhı*. C. 5, Almatı: Kazakparat.
- Koñıratbayev, A. (1975). *Epos jane oniñ aytuvşıları*. Almatı: Kazakstan.
- Lyuts, Y. (1883). *Kirgizskaya hrestomatiya*. Taşkent.
- Radlov, V. V. (1870). *Obraztsı narodnoy literaturı Tyurkskih plemen, jivushih v yujnoy Sibiri i Dzungarskoy*. C. 3, St. Petersburg.
- Valihanov, Ş. Ş. (2010). *Sobranie soçineniy v 5 tomah*. Alma-Ata: Kazakstan.

"İyi Yayın Üzerine Kilavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

İzinler ve Etik Kurul Belgesi/Permissions and Ethics Committee Certificate: Makale konusu ve kapsamı etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir. / The subject and scope of the article do not require an ethics committee approval.

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu / Author's Note: Bu çalışma, "A Song Competitions (Aytys) by Semirechye Akyns: Variabilities, Textual Stueis" adlı doktora tezinden üretilmiştir. / This study was produced from the doctoral thesis named "A Song Competitions (Aytys) by Semirechye Akyns: Variabilities, Textual Stueis".

Katkı Oranı Beyanı / Author Contributions: Nasihat Mursalimova'nın katkısı %50, Almas Oralbek'in katkısı %30, Mehmet Aça'nın katkısı %20'dir. / Nasihat Mursalimova's contribution is 50%, Almas Oralbek's contribution is 30%, Mehmet Aça's contribution is 20%.